

V. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.95

Бишевец О. В.,
кандидат юридичних наук, асистент
кафедри правосуддя юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ, ЗАСНОВАНІ НА МЕТОДАХ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ, У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

У статті проаналізовано поняття та завдання тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, визначені особливості їх застосування у кримінальному провадженні та запропоновано класифікацію цих тактичних прийомів.

Ключові слова: кримінальне провадження, психологічний вплив, криміналістична тактика, тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу.

В статье проанализировано понятие тактических приемов, основанных на методах психологического воздействия, определены особенности их применения в криминальном производстве и предложено классификацию этих тактических приемов.

Ключевые слова: криминальное производство, психологическое влияние, криминалистическая тактика, тактические приемы, основанные на методах психологического влияния.

In the article has being analyzed definition of tactic devices, based on methods of psychological influence, defined peculiarities of their appliance in criminal proceeding and was offered classification of this tactic devices.

Key words: criminal proceeding, psychological influence, criminal tactic, tactic devices, based on methods of psychological influence.

Успішне вирішення завдань кримінального провадження потребує не лише бездоганного знання норм права та особливостей їх практичної реалізації, а й застосування наукових засобів розв'язання цих завдань, серед яких особливе місце посідають тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу.

Попри очевидну результативність прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, у зв'язку з їх застосуванням у працівників правоохоронних органів виникають труднощі, зумовлені відсутністю знань, як правильно застосовувати психологічний вплив щодо конкретної особи в певних слідчих ситуаціях чи під час судового розгляду кримінального провадження. Нерідко реалізація можливостей тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, призводить до непередбачуваних наслідків у вигляді відмови свідків, підозрюваних від показань, які вони давали в ході досудового розслідування. З огляду на це виникає необхідність вирішення низки теоретичних і прикладних проблем.

Питанням теорії та практики застосування у кримінальному судочинстві тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, значна увага приділялася у працях українських вчених, як В. П. Бахіна, В. К. Весельського, В. Г. Гончаренка, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, І. І. Котюка, В. Г. Лукашевича, М. В. Салтевського, М. І. Скригонюка, Ф. М. Сокирана, В. Ю. Шепітька, а також у працях зарубіжних вчених Р. С. Белкіна, А. В. Дулова, О. М. Васильєва, Г. Г. Доспулова, О. Р. Ратінова, М. П. Хайдукова, Ю. В. Чуфаровського та ін. Незважаючи на те, що проблема застосування у кримінальному провадженні тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, неодноразово досліджувалася науковцями, однак ще й досі існує низка питань, щодо яких відсутнє остаточне вирішення, зокрема стосовно поняття, сутності й змісту цих прийомів, їх класифікації.

З огляду на зазначене, метою пропонованої статті є висвітлення авторського підходу щодо визначення поняття тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, а також щодо їх класифікації.

Аналіз наукових праць свідчить про те, що тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, є засобом впровадження у сферу кримінального судочинства методів психології та є формою їх застосування в процесі досудового розслідування і судового розгляду. Частково можна погодитись з тим, що «психологічний вплив, трансформований у тактичний прийом, є засобом для отримання доказової інформації» [1, с. 113]. Дійсно, оскільки тактичні прийоми є кінцевою ланкою процесу застосування психологічного впливу у кримінальному провадженні, то правильним буде говорити про них як про засіб отримання доказової інформації. Водночас твердження про те, що психологічний вплив трансформується в тактичний прийом, є необґрунтованим, оскільки трансформація як явище суспільного буття передбачає перехід однієї якості в іншу, її перетворення. Однак тактичні прийоми виникають не як результат перетворення явищ, а як рекомендована лінія поведінки за певних обставин. Зазначене дає підстави для висновку про неможливість трансформації психологічного впливу в тактичні прийоми, оскільки інакше про тактичні прийоми необхідно було б говорити як про форму психологічного впливу. Звичайно, це є нонсенсом з огляду на гносеологічну сутність поняття тактичного прийому як науково обґрунтованої та практично зумовленої рекомендації про певну лінію поведінки, спрямованої на розв'язання окремого завдання у кримінальному провадженні.

Встановити концептуальний зміст тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, і обґрунтувати їх ефективність у сфері кримінального судочинства дасть змогу з'ясування їх природи, ознак, рис та місця в системі тактичних прийомів, заснованих на даних інших наук.

Об'єктом застосування тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, є інтелектуально-вольова сфера особистості учасників кримінального провадження. Хоча кінцевою метою застосування даних тактичних прийомів є

встановлення істини, але її досягнення відбувається виключно через стимулювання особи до надання правдивих показань.

Тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, за специфікою їх застосування мають експериментальний характер. Це пов'язано з тим, що в основі їх формування лежить принцип суб'єктивного врахування і оцінки слідчим умов процесуальної ситуації. Слідчі приймають рішення щодо застосування тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, виходячи з власної суб'єктивної оцінки умов, в яких відбувається розслідування. У зв'язку із зазначеним неможливо наперед визначити зміст реакції у відповідь з боку учасників кримінального провадження на застосування щодо них зазначених прийомів.

Досліджуючи природу тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, необхідно визначити місце власне психологічного впливу щодо зазначених тактичних прийомів. На перший погляд, відповідь є очевидною, адже без психологічного впливу не було б підстав говорити про відповідні тактичні прийоми. Таке твердження дозволяє зробити висновок, що психологічний вплив виступає джерелом тактичних прийомів, заснованих на його методах. Однак воно є хибним, оскільки в такому разі варто говорити про тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, як про форму застосування останнього, тоді як насправді вони є наслідком практичної реалізації та втілення можливостей психологічного впливу у сфері кримінального судочинства. Вони не можуть розглядатися як форма психологічного впливу, оскільки виступають лише тими межами, які уможливають правомірне застосування психологічного впливу в процесі розслідування та судового розгляду.

На формування тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, впливають принаймні чотири фактори: зміст відповідного методу психологічного впливу, процесуальні особливості відповідної слідчої (розшукової) дії, умови процесуальної ситуації та характер інформації, яку потрібно отримати. Ігнорування хоча б одного з перелічених чинників призведе до формування неефективного тактичного прийому. Кожний із названих факторів має враховуватися

слідчим при розробці відповідного тактичного прийому, але домінуючий вплив на його формування має чинити, звичайно, відповідний метод психологічного впливу, який виступає його джерелом.

За своїм змістом тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, мають дворівнену структуру, яка розкривається залежно від стадії їх практичної реалізації. Безпосередньо перед застосуванням відповідні тактичні прийоми існують у свідомості слідчого як науково обґрунтована та практично зумовлена рекомендація про певну лінію поведінки, яка в процесі її реалізації перетворюється на активну діяльність, спрямовану на отримання доказової інформації. Отже, тактичний прийом, заснований на певному методі психологічного впливу, в процесі його безпосереднього застосування є системою активних дій слідчого, які акумулюють засоби ефективної реалізації можливостей психологічного впливу. До таких засобів належать відповідна процесуальна ситуація, психофізіологічні характеристики учасників кримінального провадження, процесуальні особливості слідчої (розшукової) дії. Зазначене дає підстави стверджувати, що тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, є процесуальними рамками його застосування у сфері кримінального судочинства.

Потрібно зауважити, що в науковій літературі трапляються подібні за назвою до тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, поняття. Окрема увага приділяється дослідженню тактичних прийомів із психології взаємин слідчого з учасниками слідчих дій та прийомів правомірного психологічного впливу. Під тактичними прийомами із психології взаємин слідчого з учасниками слідчих дій розуміють тактичні прийоми, які призначені для формування правильних психологічних взаємин слідчого з учасниками слідчих дій [2, с. 11]. Суть прийомів правомірного психологічного впливу полягає у створенні психологічних умов, які полегшують особі, що перешкоджає розслідуванню, перехід від брехні до правди [3, с. 198].

Наведені визначення дають підстави для висновку, що зазначені поняття, хоча за назвою й відрізняються одне від

одного, але мають спільні ознаки. По-перше, вони призначені для подолання протидії процесу розслідування чи судового розгляду, а, по-друге, метою їх застосування є отримання повної та правдивої інформації про обставини вчиненого злочину. Варто зазначити, що формулювання «прийоми правомірного психологічного впливу» є некоректним, адже формою існування психологічного впливу у сфері кримінального судочинства є його методи. Водночас способами практичної реалізації можливостей відповідних методів є тактичні прийоми. Моделювання тактичних прийомів, що передбачають застосування можливостей психологічного впливу, відбувається з урахуванням не власне психологічного впливу, а методу його об'єктивації у сфері кримінального судочинства. Досліджувані тактичні прийоми не можуть розглядатися як елемент психологічного впливу, оскільки виконують пізнавальну функцію в структурі відповідного методу такого впливу. Останній, у свою чергу, є сполучною ланкою між психологічним впливом як фактором, спрямованим на підвищення ефективності розслідування та судового розгляду кримінального провадження, і тактичним прийомом – як засобом вирішення завдань кримінального судочинства.

Зазначене дає підстави стверджувати, що обґрунтовано вживати термін «тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу». Він повною мірою відображає суть досліджуваного поняття і справедливо розставляє акценти стосовно співвідношення відповідних тактичних прийомів власне з психологічним впливом, а також щодо джерела формування названих тактичних прийомів у сфері судочинства.

Дискусійним є погляд, що «тактичний прийом є носієм психологічного впливу» [4, с. 240]. Під носієм, як правило, розуміють те, що може слугувати виразником, представником чогось [5, с. 419]. Тактичний прийом сам по собі не впроваджує психологічний вплив у сферу кримінального судочинства, адже він виступає лише інструментом практичної реалізації обраної слідчим лінії поведінки в певних умовах розслідування чи судового розгляду. Зміст відповідного прийому залежить від знань, які були покладені в основу його формування. Отже, тактичні прийоми виступають у сфері кримінального

судочинства носіями не психологічного впливу, а способами реалізації його методів. Підтвердженням цього є те, що застосування методів психологічного впливу у сфері кримінального судочинства відбувається лише через тактичні прийоми.

Не можна погодитися з тим, що тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, – це технологічний бік використання психологічних методів [6, с. 55]. Дійсно, застосування тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, вимагає від суб'єкта їх застосування дотримуватися визначеної умовами відповідної ситуації та вимогами процесуального закону певної послідовності дій. Однак вона виступає лише межами, які покликані забезпечити ефективність реалізації того чи того методу психологічного впливу у сфері кримінального судочинства. Крім того, визначальним при застосуванні цих методів є створення умов, за яких відповідна послідовність дій принесе бажані результати. Розуміння тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, як технологічного аспекту застосування цих методів обмежує призначення відповідних прийомів лише функцією практичного впровадження можливостей зазначених методів. Водночас за допомогою цих прийомів не лише відбувається застосування психологічного впливу, а й пізнання обставин кримінального провадження, виявлення доказової інформації, спрямування процесу розслідування і судового розгляду у сприятливе русло. Отже, тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, є спеціально сконструйованими з урахуванням низки факторів умовами застосування психологічного впливу у сфері судочинства, який реалізується у визначених вимогами процесуального закону межах. Якщо ж допускати, що тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, є технологією застосування відповідних методів, тоді про тактичний прийом потрібно говорити не як про наукову рекомендацію щодо певного способу дії, а як про сталий автоматизм, оскільки будь-яка технологія – це наперед визначена система дій.

Окремо варто зупинитися на дослідженні ознак тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу. Неможливо заперечувати той факт, що всі тактичні прийоми незалежно від джерела їх формування мають спільні ознаки, до яких належать науковий, рекомендаційний та альтернативний характер, практична обґрунтованість, законність, системність, цілеспрямованість, пізнавальна цінність, ефективність (результативність) та ефектність, доступність, вибірковість та економність.

Водночас тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, поряд із зазначеними універсальними ознаками мають свої індивідуальні особливості.

Природа тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, є подвійною, оскільки в їх основі лежать як психологічні знання, так і положення науки криміналістики. Синтез цих галузей знань обумовив створення дієвого засобу розв'язання завдань кримінального провадження. Саме у площині взаємодії цих наук і сформувалися тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, як один із можливих варіантів взаємовигідного застосування названих галузей знань. Виокремлення тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, як окремої об'єктивно існуючої категорії є наслідком розширення сфери практичного застосування психології та пошуку якісно нових способів отримання доказової інформації та засобів захисту прав і законних інтересів громадян. Отже, реалізація потенціалу тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, неможлива без застосування психологічних знань, які виступають джерелом формування кожного конкретного прийому. З огляду на зазначене можна стверджувати, що застосування тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, є формою використання спеціальних знань у сфері кримінального судочинства. Хоча тактичним прийомам, заснованим на методах психологічного впливу, притаманні індивідуальні ознаки, однак вони є невід'ємною складовою в системі засобів криміналістичної тактики.

Що ж до видів тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, то їх класифікують за різними підставами, зокрема:

– *за змістом*: вселяння, суміжність, подібність, наочність, контрастність, роз'єднання, перифраза, повторюваність, раптовість, легенда, вичікування, інерція [7, с. 65];

– *за цільовим призначенням*: адаптивні, інформаційні, спрямовані на емоційний вплив, спрямовані на створення певного уявлення, що визначають істинність свідчень [8, с. 84], спрямовані на приховування намірів слідчого щодо мети впливу, на створення в учасників кримінального провадження уявлення про майже повну поінформованість слідчого стосовно обставин вчиненого злочину і наявності доказів, що викривають злочинця, на створення в учасника досудового слідства уявлення про те, що інші учасники дали правдиві свідчення, на виявлення прихованих об'єктів та осіб, що переховуються, на створення в учасників досудового слідства уявлення про недостатню поінформованість слідчого щодо відомостей, необхідних для викриття неправдивих свідчень [9, с. 76];

– *за завданнями*: що сприяють актуалізації в пам'яті сприйнятого, спрямовані на встановлення мотивації свідчень, сприяють виявленню винної особи, сприяють виявленню брехні, відвертають конфліктні ситуації та сприяють установленню психологічного контакту [10, с. 68; 11, с. 68].

Крім того, тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, залежно від того, на які психологічні важелі спрямована їх дія, розбивають на окремі блоки, зокрема естетичний, процесуальний, етичний, тактико-криміналістичний та психологічний [12, с. 32], а залежно від того, стимуляція яких особливостей особистості здійснюється через застосування цих прийомів, їх можна поділити на прийоми, що спрямовані на інтелектуальну, емоційну чи вольову сферу особистості.

Утім, сформулювати єдину систему тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, досить складно, оскільки зазначені прийоми є результатом інтелектуальної діяльності конкретного суб'єкта і в кожному випадку за потреби вирішити професійні завдання ним можуть бути змодельовані нові прийоми.

Наведене дає підстави для таких висновків:

1) хоча в науковій літературі трапляються подібні за назвою поняття, зокрема тактичні прийоми із психології взаємин слідчого з учасниками слідчих дій та прийоми правомірного психологічного впливу, однак для уникнення термінологічної плутанини обґрунтованим та доцільним буде вживати термін «тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу»;

2) тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, є способом впровадження можливостей цих методів у сферу кримінального судочинства та є процесуальними рамками застосування психологічного впливу у цій сфері;

3) особливостями тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, є те, що, по-перше, джерелом їх формування є дані психології; по-друге, суб'єктами їх застосування у сфері кримінального судочинства не можуть бути експерти і спеціалісти, оскільки процесуальне становище останніх не передбачає передумов для реалізації можливостей цих прийомів; по-третє, успішність застосування вказаних прийомів залежить від уміння представника юридичної професії зорієнтуватися в умовах процесу розслідування чи судового розгляду кримінального провадження;

4) хоча в науці тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, класифікують за різноманітними критеріями, втім, сформулювати єдину систему цих прийомів неможливо, оскільки вони є результатом інтелектуальної діяльності конкретного суб'єкта і в кожному випадку необхідності вирішити професійні завдання ним можуть бути змодельовані нові прийоми.

Література:

1. Чуфаровский Ю. В. Психология оперативно-розыскной и следственной деятельности : [учеб. пособие] / Ю. В. Чуфаровский. – М. : Проспект : ТК Велби, 2004. – 208 с.
2. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 147 с.
3. Чалдини Р. Психология влияния / Роберт Чалдини. – СПб. : Питер, 2000. – 286 с. – (Мастера психологии).

4. Строгович М. С. Признание обвиняемым своей вины как судебное доказательство / М. С. Строгович // Суд и применение закона. – 1982. – № 4. – С. 16–26.
5. Бахин В. П. Криминалистика: проблемы и мнения (1962–2002 гг.) / В. П. Бахин. – К. : [б. и.], 2002. – 268 с.
6. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы (общие и частные теории) / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1987. – 270, [1] с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 / [укладач і головний ред. В. Т. Бусел]. – Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
8. Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя / В. Е. Коновалова. – К. : РИО МВД УССР, 1973. – 123 с.
9. Васильев А. Н. Следственная тактика / А. Н. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 197 с.
10. Васильев В. Л. Юридическая психология : [учебник для студ. вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция»] / В. Л. Васильев. – [5-е изд., доп. и перераб.] – СПб. [и др.] : Питер, 2002. – 654 с. – (Серия «Учебник нового века»).
11. Антонян Ю. М. Психология преступника и расследования преступлений / Ю. М. Антонян., М. И. Еникеев., В. Е. Эминов. – М. : Юристъ, 1996. – 335 с.
12. Философский энциклопедический словарь / [ред.-сост.: Е. Ф. Губский и др.]. – М. : ИНФРА-М, 2009 [т. е. 2008]. – 568, [1] с. – (Библиотека словарей «ИНФРА-М»).

УДК 343.122

Гловюк І. В.,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри кримінального процесу
Національного університету
«Одеська юридична академія»

УЧАСТЬ ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНО- ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ДОКАЗУВАННІ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ

Статтю присвячено дослідженню ролі потерпілого у кримінально-процесуальному доказуванні за КПК України